

Kronijk - Chronique

Doctorale proefschriften - Thèses de Doctorat.

ERIC VANHAUTE, *De dynamiek en de ontmanteling van de rurale inkomens- en overlevingsstructuur. De Antwerpse Kempen tussen 1750 en 1910. Een micro-studie*, RUG, 1989, promotoren: H. Balthazar en J. De Belder.

Plattelandsonderzoek is per definitie geïntegreerd onderzoek: de vorser staat op een kruispunt waar diverse disciplines en uiteenlopende vraagstellingen samenkomen. Dit noopt tot een afgelijnde probleemstelling en een aangepaste methodologie.

Probleemstelling

Plattelandsgeschiedenis staat tot op heden overwegend voor de studie van de organisatie van het agrarisch bedrijf of van de invloed van externe ontwikkelingen. Door de focus te richten op de dynamiek en de ontmanteling van de interne inkomens- en overlevingsstrategieën volgen we een andere benadering. Een geïntegreerd sociaal-economisch micro-onderzoek verschilt daarom wezenlijk van agrarische geschiedenis (geen totaalbeeld van de plattelandssamenleving), van de sociaal-politieke benadering (waarin veelal het onderzoek naar de materiële overlevingsbasis wordt verwaarloosd), en van de regionale studies met een macro-invalshoek (geschikt voor de reconstructie van de economische conjunctuur, maar niet voor een ontleding van de verschuivingen in de inkomensstructuur). We pleiten dus voor een tezelfdertijd enge en brede benadering : ten eerste moet de primordiale aandacht uitgaan naar interne inkomensvorming, ten tweede dient het ruraal inkomen in zijn breedste betekenis geïnterpreteerd te worden.

Voor het stellen van de vragen en het duiden van de vastgestelde bewegingen vertrekken we van een interpretatiekader met twee componenten. De eerste betreft de belangrijkste maatschappelijke

ontwikkeling die de bestudeerde periode kenmerkt, namelijk de toenemende greep van de kapitalistische produktiewijze op de sociaal-economische organisatie en het hieruit voortvloeiend massaal proletariseringsproces. Sociaal-economische structuurveranderingen (zoals transformaties in de verhoudingen van arbeid, eigendom, macht en surplus-extractie) worden in dit licht bekeken. Ten tweede wijzen we op de eigenheid van de 'peasant economies'. Uitgangspunt is dat de klassieke 'markt'theorie niet geschikt is om de niet-kapitalistische organisatie van het platteland te omschrijven. Centrale kenmerken hiervan zijn de dynamiek, de flexibiliteit, de competitiviteit, en het verzet tegen toenemende commercialisering. Omdat we niet uitgaan van een tegenstelling tussen traditie en moderniteit, tussen verstarring en dynamiek, tussen intern en extern, maar een dialektische verhouding tussen de twee polen vooropstellen, zetten we ons af tegen de al te modelmatige, rechtlijnige en vaak a-historische moderniseringsconcepten.

Uit deze algemene benadering distilleren we drie basisstellingen. Primo, het desintegratieproces op het platteland ten gevolge van de ontmanteling van de interne overlevingscircuits is niet te wijten aan de verstarring of inertie van het buitenleven, maar is structureel verbonden met de ontwikkeling van de kapitalistische produktiewijze. Secundo, de traditionele rurale economische structuur, die tot het begin van de 20^e eeuw het plattelandleven schraagt, kenmerkt zich in wezen door veerkracht en dynamiek. Tertio, om een plattelandsgemeenschap te bestuderen is het onontbeerlijk te vertrekken van de specificiteit van de inkomensvorming en de overlevingsstrategieën; werken met een 'macro-lens' leidt onvermijdelijk tot gereduceerde voorstellingen.

Het eigenlijk onderzoek handelt over het platteland ten oosten van de havenstad Antwerpen, de Antwerpse Kempen, en overkoepelt de periode tussen 1750 en 1910. Om onze stellingen te kunnen toetsen vertrekken we van twee uitgangsvragen.

Eén, hoe is het draagvlak van de sociaal-economische inkomensstructuur samengesteld? Welke elementen verklaren de coherentie en veerkracht? Wanneer zet het proces van ondergraving zich door? Twee, hoe kenmerkt zich de sociale structuur in deze regio, en wat zijn de gevolgen van voormeld ontmantelingsproces. Zijn

zij te vertalen in termen van proletarisering, polarisatie, verarming?

Methodologie

Geïntegreerd onderzoek heeft betrekking op twee facetten. Ten eerste worden diverse invalswegen gevolgd die in een totaalbeeld samenkomen. Ten tweede bestaat de ruggegraat van de studie uit basisdoorsneden die samengesteld worden door het per huishouden samenleggen van inlichtingen uit uiteenlopende sociaal-economische en demografische tellingen. Deze werkwijze brengt correcties aan bij twee methodes die het sociaal-economisch micro-onderzoek domineren.

De eerste betreft het meten van de professionele bevolking of van de economische activiteit. Slechts weinig tellingen geven een volledige opsomming van de beroepen, en daarenboven geeft een (gebrekkige) reconstructie van de vraag naar en het aanbod van arbeid door het niet inbrengen van informele en niet-commerciële circuits van inkomen een hoogst onvolledig beeld van de sociaal-economische opbouw in een plattelandsgemeenschap.

Om deze kritiek op te vangen wordt vaak een model van sociale stratificatie ingebouwd. Een niet-geïntegreerde, statische, modelmatige en strak hiërarchiserende benadering is echter te kwetsbaar (afhankelijk van één bronnenreeks, bv. fiscale lijsten) en onbetrouwbaar gebleken.

Samenvattend vertrekken we van een gerichte vraagstelling naar het ruraal inkomen in zijn breedste betekenis, wat een ruime benadering vereist waarin de diverse invalshoeken gecombineerd worden.

Het onderzoek betreft de Antwerpse Kempen, een arme zandstreek met vele kleine boeren en weinig agrarische loonarbeid (70% van de bedrijven is kleiner dan 2 ha), en is toegespitst op drie dorpen, die elk een specifieke regio vertegenwoordigen : Dessel in het kanton Arendonk (intensieve huisnijverheid (wol) tot 1850), Rijkvorsel in het kanton Hoogstraten (gesloten regio tot het einde van de 19° eeuw, hierna steenbakkerijen), Walem in de regio Duffel (meer ontsloten streek op de grens van de Kempen (tussen Antwerpen en Mechelen), met vanaf het laatste kwart van de 19° eeuw een marktgerichte aardappel- en groenteteelt). Doordat we de lange

periode tussen 1750 en 1910 overschouwen, is het mogelijk de dorpsgemeenschappen te volgen vanaf de periode vóór de grote economische, sociale en politieke verschuivingen tot op de vooravond van het verdwijnen van de 'oude wereld'.

Belangrijkste besluiten

De resultaten van het onderzoek kunnen in vier niveau's onderverdeeld worden : bezitsstructuur, arbeidsstructuur, inkomensstructuur en overlevingsstructuur. We sluiten af met de gevolgen van de vastgestelde ontwikkelingen op de sociale constellatie in de dorpen.

1. Bezitsstructuur : een proces van onteigening

Tussen 1750 en 1910 doet zich wat betreft het bezit van onroerende goederen een dubbele beweging voor : een groeiende greep van allochtone eigenaars op de Kempense gronden (van 7 à 15 % van de oppervlakte in 1750 tot 40 % in 1910), en een toenemend aantal bezitsloze huishoudens in de dorpen (5 à 10 % in 1750, 25% (Dessel) à 60% (Rijkevorsel) in 1910). Het aantal gezinnen dat meer dan 2 ha in eigendom heeft (minimum voor een zelfstandige landbouwuitbating) neemt af van 60 à 65 % in het midden van de 18e eeuw tot ongeveer één op vijf in het begin van de 20e eeuw. De grotere druk op de huurmarkt heeft de grondprijzen sterk de hoogte ingejaagd. In reële termen (rogge en daglonen) verdrie- of verviervoudigen zij tijdens de beschouwde periode.

2. Arbeidsstructuur : groeiend onevenwicht tussen vraag en aanbod

Een vergelijking tussen de vraag uit de economische sectoren, zowel uitgedrukt in aantal aktieven (arbeidsparticipatie) als in aantal manjaren (arbeidsinput), en het aanbod, brengt vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw een toenemende spanning op de rurale arbeidsmarkt aan het licht. Door een ongelijke spreiding van de taken is een (tijdelijk) arbeidsoverschot inherent aan een landbouweconomie (wat het gemak verklaart waarmee de proto-industriële activiteit het surplus opslorpt), maar het groter aanbod van

werkkrachten vanaf het einde van de 19° eeuw wordt slechts gedeeltelijk gecompenseerd door een intensiveringsproces in de landbouw en nieuwe mogelijkheden in de secundaire en tertiaire sector. Het gevolg hiervan is tweevoudig: een groeiende reserve in de primaire sector (opdeling van activiteiten zonder dat de totale input verhoogt) en in allerlei aanverwante achterliggende, informele circuits, en een inkrimping van de (agrarische of niet-agrarische) zelfstandige exploitatiestatus (in 1910 nog 40 tot 60% van de actieve bevolking).

3. De inkomensstructuur : een toenemende instabiliteit

Het verbreken van de congruentie tussen arbeid en bedrijf vertaalt zich in een meer afhankelijke inkomenspositie. Twee meters illustreren dit. Tussen 1750 en 1910 halveert het relatief aantal huishoudens dat kan rondkomen met het eigen landbouwbedrijf (van 60 naar 30 %), terwijl de gezinnen die afhankelijk zijn van loonarbeid een steeds sterkere positie innemen (van 15 à 25 % tot 60 à 70 %). Het gevolg is dat enerzijds het gecombineerd inkomen aan belang wint (inkomens uit diverse sectoren binnen het huishouden : 35 à 40 % van de gezinnen in 1750, 65 à 75 % in 1910), en dat anderzijds de plaatselijke bevolking in versnelde mate de greep verliest op de eigen overlevingspositie. Loonarbeid is namelijk in minderheid een full-time bezigheid (veel seizoenwerkloosheid, bv. in de steenbakkerijen), en de verdiensten blijven de tot de laatste jaren vóór de eerste wereldoorlog zeer laag (onvoldoende om een huishouden te voeden). In reële termen wordt slechts na 1900 het peil van het midden van de 18° eeuw geëvenaard en overschreden. Tenslotte moeten we rekening houden met de grotere last van de surplus-extractie (vooral ten voordele van privé-groepen door middel van pacht en huur; de belastingdruk is in de 19° eeuw erg bescheiden) : tot één derde van de bruto-opbrengst van een hectare rogge in de Kempische dorpen, en tot meer dan drie vierde (hoge pachtprizen) in het Mechelse buurdorp, Walem.

Een sterk aanzwellende bevolkingsgroep wordt naar het einde van de 19° eeuw toe afhankelijk van precare en onzekere 'income-pooling'-strategieën. Dat niettemin een 'exode rural' uitblijft is te

verklaren door het aanpassingsvermogen van de rurale overlevingsstructuur.

4. De overlevingsstructuur : dynamiek en ontmanteling

Dynamiek.

De rurale overlevingsstructuur is een combinatie van formele en informele arbeids-, inkomens- en dienstencircuits. Centraal staat het gecombineerd en globaal huishoudelijk inkomen : landbouw, de twee andere 'formele' economische sectoren, 'goedkope' circuits van goederen en diensten, het gemeen gebruik, activiteiten in de semi-illegale sfeer (smokkel, houtspokkel...), enz. Zolang het geheel van stabiliserende draagvlakken niet wordt aangetast kenmerkt de rurale inkomensvorming zich door een grote elasticiteit. We verwijzen opnieuw naar het gemak waarmee huisnijverheid met agrarische bedrijfsvoering wordt gekombineerd, wat schril afsteekt tegen het problematisch verband tussen de relatieve surplusbevolking op het platteland en het fabrieksproletariaat in de steden.

Vooral het agrarisch bedrijf is verantwoordelijk voor de dynamiek en de elasticiteit van de rurale sociaal-economische organisatie. Vooreerst staat zij in voor de (in de loop van de 19° eeuw steeds meer solide) regionale zelfvoorziening. Dit is te danken aan belangrijke kwantitatieve (areaal) en kwalitatieve (produktiviteit) verbeteringen tijdens het tweede en derde kwart van de 19° eeuw, en is een gevolg van interne activiteit (ontginningen, mestproductie,...). Hiernaast blijft de overgrote meerderheid van de Kempische gezinnen steunen op minstens enkele aren grond (+90%) en, in mindere mate, op één of meer stuks grootvee (stabiel op 70 à 75 %, dank zij de uitdeinende kweek van varkens en geiten).

Ontmanteling.

Deze voor de plattelandssamenleving specifieke inkomensvorming is hét stabiliserende element in de overlevingsstructuur. Slechts wanneer vanaf het einde van de 19° eeuw diverse draagvlakken definitief worden ondergraven (eigendom, het zelfstandig landbouwbedrijf, het gemeen gebruik, aan de agrarische samenleving

aangepaste inkomensmogelijkheden zoals de huisnijverheid), kunnen we spreken van een breuk in de plattelandsgeschiedenis. Deze beweging wordt versterkt door veranderingen in het demografisch patroon. Door de lossere band met de grond en de uitbating ontwikkelt zich een minder restriktief huwelijksgedrag, zonder dat de hoge vruchtbaarheid wordt afgeremd. Het gevolg zijn zeer hoge geboortecoëfficiënten (40-45 pro mille na 1900) en een verbreding van de basis van de bevolkingspiramide ('niet-actieve'-bevolking).

We herhalen dat niettegenstaande een groter deel van de plattelandsbewoners mobiel wordt, een massale uitwijkingsgolf uitblijft. Omdat heel wat elementen van het 'goedkope' platteland functioneel blijven (specifieke prijs- en inkomensvorming) en omdat de mogelijkheden voor pendel of tijdelijk vertrek snel toenemen (infrastructuur, openbaar vervoer, fiets), blijft definitieve migratie de laatste stap, die slechts gezet wordt nadat de andere mogelijkheden uitgeput zijn.

5. Een proces van sociale verzakking

Het micro-onderzoek (geïntegreerde basisdoorsneden) laat toe de kwantitatieve omvang en de kwalitatieve kenmerken van het sociaal benedenstratum te bepalen. Hiermee duiden we de bevolkingsgroep aan die ofwel volledig geproletariseerd is (geen onroerend bezit, weinig agrarisch kapitaal (geen vee) en geen zelfstandig statuut), ofwel slechts dank zij uiteenlopende strategieën van inkomenscombinatie aan de rand van het ruraal overlevingsmechanisme balanceert.

Tabel : Omvang van het sociaal benedenstratum (% van totale bevolking)

	Dessel	Rijkevorsel	Walem
1750	20-25%	20-25%	30-35%
1800	25-30%	25-30%	50-55%
1850	30-35%	30-35%	50-55%
1910	40-45%	45-50%	60-65%

Dat we te doen hebben met een proces van proletarisering en polarisatie (de bovenlaag blijft minstens even groot) is duidelijk.

Met de term verarming moeten we voorzichtiger zijn. We antwoorden negatief wanneer hiermee subsistentiecrisis of honger geconnoteerd is. Stellen we het echter als synoniem van toenemende inkomensinstabiliteit, dan kunnen we ook van een verarmingsproces spreken. Hiermee duiden we aan dat beide invullingen niet contradictorisch zijn : een betere economische output (met mogelijk de invoering van 'cash-crops' als de aardappel- of de groenteteelt) en sociale polarisatie.

Terug naar de probleemstelling.

Een toenemend aantal huishoudens zonder, of met een minimale eigendom op hun naam, een grotere spanning op de arbeidsmarkt en een toenemend verborgen arbeidsaanbod in de landbouwsector en aanverwante informele circuits, meer onzekere inkomensstrategieën ('pooling'), de ondergraving van stabiliserende draagvlakken in de overlevingsstructuur, dit alles verklaart het proces van sociale verzakking dat tot het eerste decennium van de 20^e-eeuw aanhoudt. Twee belangrijke kenmerken moeten we onthouden om voormelde evoluties juist te kunnen duiden.

Ten eerste is er de opvallende continuïteit en veerkracht van de interne rurale structuren. We kunnen slechts van een 'breuk' spreken vanaf het einde van de 19^e eeuw, maar dan nog kan de bestaande rurale organisatie een 'exode rurale' verhinderen.

Ten tweede stellen we in de drie regio's dezelfde verschuivingen vast, weliswaar met verschillen in periodiciteit en intensiteit. Ook dit wijst er op dat er geen verband is tussen processen van sociale destabilisering en desintegratie en een vermeende inertie op het platteland, maar veeleer tussen voormelde ontwikkelingen en de voortschrijdende kapitalistische organisatie, die alle schakels van de samenleving beïnvloedt. De vorming van een relatieve surplusbevolking en processen van economische en sociale reallocatie moeten in dit licht begrepen worden. Door een monocausale verklaring (demografie, fysische omstandigheden, externe 'integratie',...) af te wijzen duiden we ook aan dat in onderzoek met een sociaal-politieke benadering niet mag uitgegaan worden van een tegenstelling traditioneel-modern (nadruk op de continuïteit in interne machtsstructuren, de integratie in de katholieke organisatie mede als gevolg van het vacuüm dat de ontmanteling van de

traditionele overlevingsstructuren nalaat). Hiernaast lijkt een voortdurende confrontatie met de werking van sociaal-economische overlevingsmechanismen onontbeerlijk.